

"ӨВЛИЙН ХАТАН"-Ы САНГИЙН СУДРЫН ТУХАЙ

Аннотация. Автор данной статьи исследовал и проанализировал сутру подношений Божеству Зимы (dGun gyi rgyal mo), которой широко поклонялись монгольские кочевники, имеющие обширные и тучные стада верблюдов. В этнорелигиозных традициях монголов фиксируется, почти сразу, еще до распространения буддизма, что монгольские кочевники почитали и подносили жертвоприношения божествам четырех сезонов годового цикла. С давних времен, в Монголии, получили широкое распространение божества этих четырех сезонов (Mo) – Лха- (lha). Одной из самых популярных божеств является Балдан Лхамо (dPal ldan lha mo's). Гунггрялмо (Божество Зимы) (вариант: dGun gyi rgyal mo (или dgun gyi lha mo)) является в представлениях монгольских кочевников защитницей зимнего сезона. В статье описывается напиток, подносимый Гунггрялмо. Сутра описывает способы приготовления и подношения напитка для оберега больших стадов верблюдов. Особенно этот обряд подношения жертвенного напитка почитался и соблюдался в южной части Монголии – (Гоби), как области, имеющей много верблюдов.

Сутра написана на тибетском языке, на папирусе, в содержание которой входит описание подготовки напитка, некоторых медитативных практик, отражающих важность момента, очищение присутствующих и сакрализация местности, размышление и визуализация Божества Зимы (dGun gyi rgyal mo). В заключении автор анализирует историческую значимость культа гор, которые, естественно, существовали и почитались в повседневной жизни монголов в связи с процессом одомашнивания верблюдов. Автор также резюмирует, что, поскольку Сутра написана на тибетском языке и используется простыми араатами, то, по ее мнению, буддийская культура имеет важное значение в повседневной и социальной жизни современных монголов.

Ключевые слова: сутра, Божество Зимы, почитание, подношения, культ гор, верблюды, буддийская культура, стиль жизни, повседневность.

---

³¹ Монгол Улсын Их Сургууль, Улаанбаатар, Монгол, e-mail: demchigmaa@num.edu.mn.

ABOUT THE SUTRA OF THE "DEITY OF WINTER"

Abstract. The author, through this paper, studied the incense-offering sutra for Goddess of Winter (or dGun gyi rgyal mo) which has widely been worshipped as a heaven of camel by the Mongolians. At that time, Mongolia met a broader spread the four seasons' lha mo – one of the dPal ldan lha mo's retinue. This dGun gyi rgyal mo (or dgun gyi lha mo) goddess is in charge of protecting the winter. One of the offering and sacrificial beverage sutras which have been written and revered in south part of Mongolia (Gobi), as an area having a lot of camels, is this incense-offering sutra.

The sutra was written in 6-7 lines on papyrus consisting in its content on some preparation for incense-offering, meditation on the god, purification and importance for offering and purifying, and its colophon. Apart from the description of dGun gyi rgyal mo goddess, the role of the masters of mountains with an appearance of riding a camel, clearly instances that the people who are worshippers of the goddess and herdsmen have reflected Buddhism on their life.

Keywords: sutra, deity Winter, veneration, offerings, mountain cult, camels, Buddhist culture, lifestyle, everyday life.

Монголчууд бидний өвөг дээдэс бичиг соёлын арвин их өвийг бүтээн туурвисны үлэмжхэн хэсэг он цагийн урсгал, түүхийн нугачаанд элэгдэн устаж бүдгэрсэн хэдий ч чамлахааргүй судар шастир, сан хөмрөг хойч үеийнхний гарт дамжин иржээ.

Айл бүрт шахам судар ном хадгалагдаж байдгаас судалгааны эргэлтэд ороогүй, эрдэм шинжилгээний ач холбогдол бүхий сонин содон судар ном их бий. Түүний нэг нь Дундговь аймгаас олдсон "Өвлийн хатан"-ы сан хэмээх судар юм. Энэ нь Гүнжижалмо сахиусны сан тавих зан үйлийн тухай бөгөөд тэмээн сүргийн сайн сайхны тухайд уншдаг байна.

"Өвлийн хатан" буюу "Гүнжижалмо" сахиусыг ярихад юун түүрүү Балданлхам бурханы талаар зайлшгүй дурдах хэрэгтэй болно. Балданлхам бурхан эрт үед шулам байснаа хожим бурханы шашинд орж, сахиус болоод олон амьтны тусыг бүтээж, сайн цагийн мянган бурханы шашныг хамгаалах ам тангараг авсан сахиус ажээ. Дөрөвдүгээр бурхан Шагжамунийн энэ үед шарын шашны арван хангал бурхадын

нэгэн болсон төдийгүй дараа дараагийн залрах бурхадын шашин, үйлс бүхнийг сахин хамгаалах үүрэгтэй байна.

Монголчууд Төвөдийн шашин соёлын нөлөөгөөр Лхам сахиусыг өргөн дэлгэр шүтэх болсон. Монголын эрдэмт мэргэд, богд нар энэхүү сахиусыг гол шүтээнээ болгон дээдэлсээр ирсэн түүхтэй. VIII Богд хаан ширээнд заларсныхаа дараа айл өрх бүр Лхам бурханы хөрөг дүрийг залж, тахилгын зан үйлийг гүйцэтгүүлж байх лүндэн буулгасан байдаг [С. Пүрэвжав 1978].

Балданлхам бурхан маш олон дүр, нөхөр сэлттэй. Тэрхүү олон дүрээс Монгол оронд дөрвөн улирлын Лхам илүү дэлгэрсэн юм. Энэ дүрүүд нь дөрвөн улирлын үйл явдлыг зохицуулж байдаг учраас бүтэн жилийн үйлсийг даасан, Монгол орны онцлогт илүү тохирсон сахиус болно. 1. Хаврын Лхам (*dpyid kyi lha mo*). Хуй салхи хөдөлгөгч. Шарга луус хөлөглөнө. 2. Зуны лхам (*dbyar gyi lha mo*). Хур хайрлагч. Хөх сарлаг хөлөглөнө. 3. Намрын лхам (*ston gyi lha mo*). Жимс ногоо, үр тариа боловсруулагч. Цагаан буга согоо хөлөглөнө. 4. Өвлийн лхам (*dgun gyi lha mo*). Өвлийг өнтэй давахыг даана. Хар хүрэн буур хөлөглөнө.

Дээрх дөрвөн Лхамаас Монголын тэмээ ихтэй өмнө зүгийн говь нутагт өвлийн Лхам (*dgun gyi gyual mo* буюу *dgun gyi lha mo*)-ыг "тэмээний тэнгэр" хэмээн өргөн дэлгэр тахин шүтсээр иржээ. Энэ учир зорилгын үүднээс өвлийн Лхам сахиусны олон янзын сан сэржим, тахилгын ном судрыг олонтаа туурвиж бүтээсэн буй. Зарим жишээ дурдвал: Дундговь аймгийн Гурвансайхан сумын нутаг дахь "Их газарын чулуу" хэмээх дархан цаазат уулын сан тахилгын төвөд сударт "... Ялангуяа Их Газар Уулын ялгуусан эзэн та лагшин хар хүрэн өнгөт, нэг нигуур, хоёр мугарт. Баруун мугартаа балт сүх, зүүн мугартаа төмөр гох барьсан, айдас хүргэм хүрэн буур хөлөглөсөн, нөхөд нь тэнгэр, лус, албин лугаа цэргийн чуулган сэлт сайтар олон нөхрийн чуулган лугаа сэлтээр энд залартугай..."³² хэмээн уул усны савдагийг тэмээ хөлөглөсөн бүсгүйн дүр буюу энэхүү сахиусны дүрээр дүрсэлсэн байдаг.

---

³² *Sa chen ri po'i bsangs mchod 'bul tshul mdor bsdus pa las bzhi lhun 'grub bzhus so*. 16. Их Газарын Чулуу хэмээх үзэсгэлэнт, их хадан уул Дундговь аймгийн Гурвансайхан, Говь-Угтаал сумын зааг нутагт оршдог. Төвдөөр *sa chen ri bo* хэмээжээ.

Түүнчлэн дэлхийн энергийн төв гэж нэрлэгддэг Дэмчигийн хийд, Ханбогд хайрханы эзэн савдагийг цагаан тэмээ унаад бөхөнд нь хурганы уут зүүсэн, ногоон торгон дээлтэй, лимбэ барьсан бүсгүйгээр дүрсэлсэн нь малчин монголчууд бурханы шашныг монгол ахуйдаа шингээн тусгаж авсны нэгээхэн илрэл юм. Ер нь Монгол орны баруун, өмнөд нутгууд, ялангуяа говь нутагт Лхам сахиусыг хамгийн их шүтдэг юм.

Ингээд сангийн судрын тухайд өгүүлье. Уг судрыг давхарласан муутуу цаасан дээр хулсан үзгээр хичээнгүйлэн бичжээ. Мөрийн тоо: 6-7, хуудасны тоо: 4. Судрын эхлэлд оюун билгийг тэтгэгч Манзушир бурханд мөргөл үйлдээд тэмээний хижиг өвчнийг Гүнжижалмо сахиусны сангаар засахад бэлтгэх зүйлийг тодорхой өгүүлжээ. Үүнийг агуулгаар нь хэсэглэн авч үзвэл:

Сан тахилын бэлтгэл зүйл: Эрдэнийн саванд элдэв зүйлийн эрдэнийг хольсон гурвалжин улаан балин нэг, дугариг балин нэгийг бэлтгэн, ариуллын эд, арцанд шар шувууны мах, цус, өд, хэрээний өд тэргүүтнийг нунтаглан холиод зургаан тарни, зургаан мутарлагаар адистидлана.

Сахиусыг урин залах бясалгал: Өөрийгөө Ямандаг бурхан болсон байна, зүрхнээс "хум" үсэг цацран гараад Гүнжижалмао сахиусыг нөхөд сэлттэй нь урин залж байгаагаар бясалгана. Тэгэхдээ хамаг амьтны тусын тулд, ялангуяа тэмээний хижиг өвчин, ад зэтгэр, саад тотгор, гай барцадыг арилгах, мөн өглөгийн эзний тэмээг өсгөхийн тул энд залран ирж, өмнөх огторгуй дахь элдэв зүйлийн лянхуа дэвсгэр дээр, үзэсгэлэнт сайхан хүрэн тэмээн суудалд хоёргүй сэтгэлээр бат оршоод шид бүтээлийг хайрлан соёрхоно уу хэмээн хүсч бясалгах ажээ.

Тахил өргөл: Энэ хэсэгт гадаад, дотоод, нууц тахил өргөхөд шаардлагатай зүйлсийг дутаалгүй бэлтгэх тухай өгүүлжээ. Гадаад тахилд элдэв зүйл балин гэх зэрэг нүдэнд харагдаж, гарт баригдах зүйлс ордог. Харин дотоод тахил гэдэг бол сэтгэлдээ бодитоор бясалган, тахил өргөж байна хэмээн бодох юм. Гүнжилхамо сахиус нөхөд сэлтийг баясгахын тул өргөж буй эдгээр тахилыг таалан авч, нийт амьтан хийгээд ялангуяа тэмээн сүрэгт хорлол үйлдэгч дайсан тотгор, гарзыг нэгэн агшин төдийд үнсэн товрог болгож, сүргийн дээд тэмээг өсгөх үйлсийг зохион хайрлана уу хэмээн бясалгахын сацуу

"Ум аа хум"-аар гурван удаа адислана. Эрдэнээр хийсэн том саван дахь элдэв зүйлийн үр, эрдэнэ хольсон балинг тарниар адистидлаад Гүнжилхамо сахиусыг баясгахын тул өргөмү хэмээн гурван удаа давтан өгүүлнэ.

Ариулал: Ариуллын эдээр Гүнжижалмо сахиус нөхөд лүгээ сэлтийг ариулна.

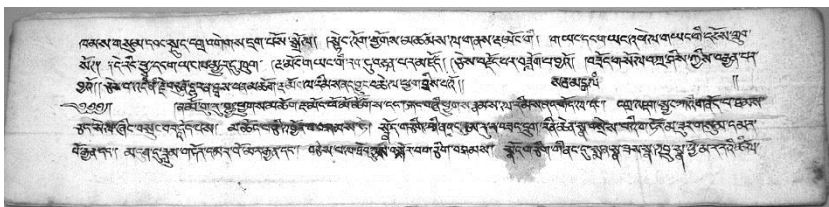
Тахил ариулал өргөсний тус эрдэм: Тахил балин, ариулал өргөгчдийн өвчин эмгэг, ад зэтгэр, дайсан, саад тотгор, гай барцад амарлиж, нас буян, цог учрал, ид хүч, эрдэм машид дэлгэрч ширүүн тотгороос гэтлэх болтугай. Газар зүг бүхэн дэх тэмээн сүргийн буян хишиг арвижин, шид бүтээл тэргүүтэн үтэр түргэн ирж, буян хишиг сайтар батжих болтугай хэмээн өгүүлэх ажээ.

Төгсгөлд нь зохиогчийн тухай тэмдэглэснийг үзвэл, "...богд Даранат бээр тусын дээд тэмээнд хижиг өвчин их гарахад гарын авлага болгон бичвэй" гэжээ.

Ийнхүү төгсгөөд судрын дунд хэсгээс дахин төстэй зан үйлийг бичжээ. Эхлэхдээ "Багшид мөргөмү" гэсэн байх бөгөөд балингийн хэлбэр дүрс, чимгийг хэрхэн хийх болон тахилд юу юу орохыг өгүүлсэн байна. Үүний зэрэгцээ Гүнжижалмо сахиусны дүр байдлыг "... Гүнжижалмо бараан нүүрт, зүүн баруун мутартаа зурагт мод, цусаар дүүргэсэн гавал бариад өрмөг өмссөн, мал сүргийн дээд үзэсгэлэнт сайхан хүрэн буур хөлөглөсөн" хэмээн тодорхой өгүүлэхийн хамт Жамсран сахиусыг бас урин залж, тахих тухай гарч буй. Эдгээр бурхадын зүрхнээс цагаан шар рашаанаар дүүрсэн бумба барьсан охин тэнгэр тархаад нийт тэмээний чуулгануудад авшиг хүртээж, хижиг өвчнийг угаан соёрх гэж бясалгах ажээ. Тэмээний өвчнүүдийг нэрлэн тоочсоноороо илүү онцлогтой байна.

Эдүгээгийнх шиг машин тэрэг байгаагүй тэр үед говийнхны хувьд отор нүүдэл хийхэд ачаа тэн даах чадалтай, олон хоног өл хоол, ус ундгүй явах гэсвэр хатуужил сайтай, байгаль цаг уурын хатуу ширүүнийг давах талаараа бусад малаас хавьгүй илүү тул тэмээг ихэд өсгөн үржүүлдэг байв. Тэр байтугай 13 дугаар зууны үед "ачилгын тэмээний яам" байгуулж байсан мэдээ бий [Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь. Боть 1. 2007, 184]. Тиймээс Гүнжижалмо сахиусыг тэмээний элдэв өвчин[Цэвэлванчигдоржийн тэмдэглэснээр тэмээний 30-аад төрлийн өвчин байна. "Таван хошуу малын өвчин

засах нэрт судар" 1992. 8-15], хорлолоос сэргийлэх, арилгах, өсгөн үржүүлэхийн тул урин, зан үйл үйлдэхээс гадна өвлийг өнтэй давахад тустай хэмээн сүсэглэж, зориуд бүтээлгэн залж, онцгойлон тахих заншил түгээмэл болсон байжээ.

"Өвлийн хатан"-ы сангийн судлрын нэг нүүр хуудас
dgun gyi rgyal mo'i bsang bzhugs so

16.

01. Na mo gu ru manjugho shA ya ‘dir rnga mong gi rims nad la dgun gyi rgyal mo’i bsang btang bar ‘dod pas rin chen snod kyi nang du rin chen

02. sna bsres pa’i gtor ma zur gsum gcig dmar gror zlum gtor gcig bshams bsang rdzas shug pa la ‘ug pa’i sha khrag sgro bya rog sgro sogs phyе ma bsres

03. sngags drug phyag rgya drug gis byin gyis brlabs la rang nyid skad gcig ya man ta ka la gsal pa’i thugs ka’i hum las ‘od zer ‘phros rang bzhin gnas nas dgun

04. gyi rgyal mo yis ‘khor dang bcas pa gnas ‘dir spyan ‘dren no. ‘gro ba’i don dang khyad par rnga mong gi rims nad gdon bgegs bar chad bzlog pa dang

05. yon bdag rnga mong ‘phel zhing bsrung ba’i phyir g-yel ba med par gnas ‘dir gshegs su gsol. mdun gyi nam mkhar sna tshogs padma’i steng

06. mdzes mchog rnga mong kham pa’i gdan steng du ‘gro ba’i don du gnyis med brtan bzhugs la phan dang bde ba’i dngos grub stsol du gsol.

2a.

01. hum dngos bshams yid kysis sprul pa las ‘byung ba’i phyi nang gsang ba’i mchod gtor sna tshogs dang bsang rdzas ma tshang

02. med pa legs par bshams. dgun gyi lha mo ‘khor bcas dgyes phyir ‘bul bzhes nas sems can spyi dang khyad par du rnga mong phyugs la

03. gnod byed dgra bgegs gun skad gcig tsam gyis thal bar brlog pa dang khyu mchog rnga mong 'phel ba'i phrin las mdzod. Om a hum lan gsum

04. gyis byin gyis brlabs. Kye_e rin chen las grub snod yangs su 'bru sna rin chen sna tshogs dang bsres pa'i gtor ma sngar byin brlab. dgun gyi lha mo mnyes

05. phyir 'bul. lan gsum bsang rdzas spos sna 'ug pa'i sha khrag sgro bya rog dur bya'i spu sgro bzang drug sogs dgun gyi rgyal mo 'khor dang bcas pa

06. bsangs. bsang dang mchod gtor 'bul ba bdag cag gi nad gdon dgra bgegs bar chad zhi ba dang tshe dpal 'byor stobs yon tan rab rgyas shing

26.

01. khams gsum dbang sdud dgra bgegs dag pos sgröl. steng 'og phyogs mtshams la gnas rnga mong gi g-yang dang g-yang 'phel g-yang gi dngos grub

02. sogs de ring phywa dang g-yang la myur du khug. rnga mong g-yang gi rab tu brtan par mdzod ces brjod par bzlog pa bya'o. bzod gsol bkra shis kyis brgyan par

03. bya'o ces pa 'di ni rje btsun dha ra na thwas phan mchog rnga mong la rims nad byung ba che la phyag bris pa'o.

04. Na mo guru bhya. phyugs mchog rnga mong pho mo tshogs dang rkang bzhi phyugs rnams la rims nad god kha dang dgra 'jag spyang ka'i gnod thams

05. cad sel zhing bsrung bar 'dod pas mchod pa ci 'khor ba bshams te snod gcig gi nang du a ru ra bzang drug rin chen sna bsres pa'i gtor ma zur gsum dmar

06. po rgyan dang, mdund du zlum gtor dmar po mar rgyan dang bcas pa la theb kyus bskor ba gcig bshams. snod gcig gi nang du sman sna zas sna 'bru sna phye mar ra'i tshil

3a.

01. dang 'ug pa'i sha khrag sgro bya rog spu sogs bsres pa'i shug pas gnam sa bar snang thams cad 'gengs par nus bas dud pa chen po btang ste

02. skyabs 'gro sems skyed tshad med bzhi sngon du btang nas 'brug sum sngags drug phyag rgyas byin brlabs te hum gnyis med ye shes pram bhyo yongs gyur nas

03. mthu stobs gnod sbyin lcam sring 'khor dang bcas, mdun du dgun gyi rgyal mo sku mdog nag, phayg g-yas g-yon gyi bdud kyi khram shing dang

04. khrag gang thod pa 'dzin cing re lde gyon. phyugs mchog mdzes sdug nga mong kham pa chibs gnyis ka'i gnas gsum 'bru gsum gyis mtshan ba

05. rang dang thugs ka'i sa bon pram bhyo las lcags kyu lta bu'i 'od zer phyogs bcur 'phros rang bzhin gnas nas bsgom pa dang 'dra ba'i ye shes ba rnams dpag med spyan

06. drangs te, dam tshig pa dang gnyis med thim par gyur dpag med gus sprul sgo gsum gus phyag 'tshal. dngos bshams yid sprul mchod sprin rgya mtsh dang

07. nyer brgyad 'dod yon rtags rgyad rin chen bdun rdzas brgyad man-tala nam bzhi gtor ma'i tshogs 'bul lo bzhes nas 'dod dgu'i dngos grub tsol. lcam sring dgun

3b.

01. gyi rgyal mo thugs ka nas dkar ser bdud rtsi'i gang bum thogs lha mo, spros te nga mon pho mo'i tshogs rnams la dbang bskur nad rims bkru bar mdzad du gsol.

02. bskal ba'i mer 'gran gser zhun mdangs 'dzin pa tshangs pa'i 'jig rten bsnays la rab gzhol zhing gtam drag rab 'khyil dbus zhugs spar ba'i gsung,

03. lha mchog dgyes pa bzhin gdug can nga mong gi rims nad 'jigs tshogs rab tu dangs gyur ba'i chu 'dzin ji bzhin mkha' dbyings 'gengs ba yi bsang

04. sna'i mchod sprin zag med dri mchog 'dis mthu stobs lcam sring dgun gyi lha mo mchod lha mchod gnyis kyi sku yi cha rnams las bdud rtsi'i

05. chu rgyun ye shes rdor rtse lnga dpag med spros pas nga mong pho mo yi rims nad dug dang lhog pa dkar nag khra sha khrag chu ser nang khol phyi nang gi

06. nad rnams bkru shing tshom rkun dgra 'jag dang spyang ku'i gnod pa lha klu'i 'jigs tshogs la 'jigs med pa'i rdo rje'i rwa bris mdzod.

4a.

01. phyi nang mchod sprin mdun gyi lha gnyis kar thim pas thugs rgyud la ni bde chen 'drin brtsi ba'i dbang gis lha gnyis nyi lhags dang,

02. char chu rtsa chu'i rnam bsgyur bdud 'gro yi 'di phyir nyon mongs sdug bsngal kun zhi zhing 'gro kun don du byang chen thob byin rlobs nad med tshe ring pa

03. yi bkra shis shog. bag 'phebs bsams pa 'grub pa'i bkra shis shog. bkra shis par gyur cig.

Ашигласан ном зохиол

Болд Л нар. Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь. Боть 1. Уб. 2007.

Пүрэвжав С. Монгол дахь шарын шашны хураангуй түүх. Улаанбаатар. 1978.

Цэвэлванчигдорж. Таван хошуу малын өвчин засах нэрт судар. Улаанбаатар. 1992.

dgun gyi rgyal mo'i bsang bzhugs so. 4 хуудас судар. Хувийн цуглуулгад.

Bod kyi lha tshogs chen mo bzhugs so. Шинин. 2001.

Sa chen ri po'i bsangs mchod 'bul tshul mdor bsdus pa las bzhi lhun 'grub bzhugs so. 3 хуудас судар. Хувийн цуглуулгад.

ПОЧТОВАЯ МАРКА МОНГОЛИИ (БУДДИЙСКИЕ АСПЕКТЫ)

Аннотация. Исторические корни уникальной почтовой структуры монголов уходят глубоко в их этнокультурную историю и традиционный кочевой образ жизни. Уже в 1235 году Угэдей Хан издал Указ об учреждении постоянных почтовых станций и дорог. В результате Народной Революции 1921 года начинается новая эра истории монгольской Почтовой службы, а первая почтовая марка была выпущена в 1924 году. Марки в традиционном монгольском обществе выпускались на различные темы и известные события. Одной из актуальных тем почтовых изданий были марки, посвященные религиозной тематике, в основном – буддизму. За 90 лет исторического развития и эволюции почтовых марок Монголии в большей степени преобладала буддистская этнокультурная тематика, в особенности, иллюстрации религиозных мистерий и масок Цам, художественные работы Ундэр Гегена Занабазара, внешний вид крупных монастырских комплексов и храмов (1970-1980 гг.). Однако за последнее десятилетие буддийская тематика намного расширилась, были выпущены не только марки, но и конверты, и прочие атрибуты, отражающие феноменальные особенности монгольской культуры, включая изображения главных буддийских монастырей и храмов, расположенных в Улан-Баторе, таких как: Музей Дворец Богдо Хана, Монастырь Дашичойлинг и Монастырь Чойджин Ламы, а также марки и конверты, проведенных в их честь выставок, изображения мировых буддийских религиозных лидеров, знаменательные даты их биографии и жизнедеятельности.

Статья содержит также исторические заметки и интерпретацию истории почтовых марок Монголии, представлена картина мира монголов в контексте их адаптации почтовой службы, и некоторые особенности филателических проблем в системе традиционной жизни монгольских народов. В 2004 году Монголия выпустила на международную арену, в контексте мировых почтовых отношений, самую большую марку «Мандала Мира», как визитную карточку современной Монголии.

---

³³ Монгол хэл-хэлшинжлэлийн тэнхим Хүмүүнлэгийн Ухааны Салбар Шинжлэх Ухааны Сургууль Монгол Улсын Их Сургууль Улаанбаатар, Монгол Улс, e-mail: bsarantuya@yahoo.com.